

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΙΔΡΥΜΑ ΓΑΖΗ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Α Π Α Ν Τ Α

Τόμος Α΄

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ
Πάρεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας



ΑΘΗΝΑ 2008



W. T. ...

A Π A N T A

© Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Γαζή-Τριανταφυλλόπουλου
Ακαδημία Αθηνών ISBN 978-960-404-122-0 [SET]
ISBN 978-960-404-123-7
Ίδρυμα Γαζή-Τριανταφυλλόπουλου ISBN 978-960-98259-0-0 [SET]
ISBN 978-960-98259-1-7

Επιμέλεια εκδόσεως: Παναγιώτης Κ. Τσούκας

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΙΔΡΥΜΑ ΓΑΖΗ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Α Π Α Ν Τ Α

Τόμος Α΄

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ
Πάρεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας



ΑΘΗΝΑ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Προλεγόμενα	
<i>Γ. Μητσοπούλου</i>	XI
<i>Γ.Π. Καραχοντζίτη</i>	XV
Εισαγωγή	
<i>Π.Κ. Τσούκα</i>	XVII
Περὶ τῆς <i>condictio incerti</i> ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ Δικαίῳ, 1907 . .	1
Ὁ φαλκίδιος νόμος ἐν τῷ Βυζαντινῷ Δικαίῳ, 1912	169
Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου, 1926 . . .	275
Ἐνοχικὸν Δίκαιον κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχυρὸν αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ Σχεδίου Ἀστικοῦ Κώδικος εἰσήγησιν, Γενικὸν μέρος, τεῦχος Α', 1933	343
Ἑλληνικὸν Ἐνοχικὸν Δίκαιον, Γενικὸν μέρος, τεῦχος Α', ἔκδοσις β', 1938.	559
Ἱστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ ἐξέλιξις αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, τεῦχος Α', Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις, 1940 . .	831
Ἀγοραπωλησία, Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις, [χ.χ.]	913
Ἑλληνικὸν Ἐνοχικὸν Δίκαιον, Γενικὸν μέρος, τεῦχος Α', ἔκδοσις γ', 1943	995

«Συμφωνώ μαζί σας ότι κάπου και πού υπήρξα διά το επιστημονικόν μας περιβάλλον καινοτόμος, αλλ' ανασκοπών την τριακονταετίαν μου ευρίσκω ότι καταπιάστηκα με πλείονα πολύπλευρα θέματα και κατεκερματίσθην. Φαίνεται και ο πνευματικός άνθρωπος δεν είναι κύριος του εαυτού του. Όθεν παρηγορούμαι ότι, αν δεν έδωκα ύλην του θετικού δικαίου ανάλογον προς το μάκρος της καθηγεσίας μου, όμως η διδασκαλία μου απέβλεπεν αείποτε εις το να αποκομίσουν οι φοιτηταί τον πόθον να μάθουν το δίκαιον»*.

«Ευχαριστώ θερμώς τους ομιλητάς δι' όσα ειδικώτερον είπαν περί της ποικιλίας της συγγραφικής μου προσπαθείας, αλλά τους ευχαριστώ και δι' όσα δεν είπαν. Διότι δεν αγνοώ ότι η ποικιλία αυτή κατεκερμάτισε την απόδοσιν του έργου μου, και μόνον έν θα με επαρηγγόρει, εάν αι συμβολαί μου δεν θα εφαινόντο ασύνδετοι μεταξύ των, εάν επαρουσίαζαν κάποιαν ενότητα»**.

* Επιστολή του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου προς τον Π. Γ. Ζήση, στις 5.11.1951, δημοσιευθείσα σε: Νέον Δίκαιον 22(1966), 96

** Αντιφώνηση του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου κατά την προς τιμήν του εορταστική εκδήλωση στη Μεγάλη Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 20.11.1959, σε: ΝοΒ 7(1959), 1221, ΕΕΝ 26(1959), 937 [= Συνήγορος 10(2006), 54 επ.].

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Με ιδιαίτερη συγκίνηση προλογίζω, εκ μέρους της Ακαδημίας Αθηνών, την έκδοση του πρώτου τόμου των «Απάντων» του Κωνσταντίνου Δ. Τριανταφυλλοπούλου – του λαμπρού Διδασκάλου, του οποίου οι υποδείξεις και συμβουλές αλλά και η φιλοσοφική του ιδεολογική κατεύθυνση υπήρξαν αποφασιστικές στην επιστημονική μου πορεία.

Η έναρξη εκδόσεως των «Απάντων» οφείλεται στην επαινετή σκέψη του Ιδρύματος να προβεί αυτό στην έκδοσή των. Επειδή δε ήταν γνωστό ότι ο Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Παναγιώτης Κ. Τσούκας*, είχε επιδοθεί στη δυσχερή προσπάθεια ανευρέσεως όλων των γραπτών του Διδασκάλου, πρότεινε σ' αυτόν να αναλάβει την ευθύνη και επιμέλεια της εκδόσεώς των. Μετά όμως την αποδοχή της προτάσεως και τον προσδιορισμό του ποσού που θα είχε την δυνατότητα να διαθέσει το Ίδρυμα, διαπιστώθηκε, ότι η πραγματοποίηση του σκοπού δεν ήταν δυνατή εάν δεν ανευρίσκετο από άλλη πηγή ποσό χρηματοδοτήσεως αντίστοιχο εκείνου που θα διέθετε το Ίδρυμα. Η σκέψη αυθόρμητα εστράφη προς την Ακαδημία Αθηνών, της οποίας ο αείμνηστος Διδάσκαλος υπήρξε διακεκριμένο Μέλος και Πρόεδρός της. Η υποβληθείσα αίτησις έγινε ευμενώς δεκτή από τον Γενικό Γραμματέα, Καθηγητή *Νικόλαο Μαντανιώτη*, με εισήγησή του οποίου εγκρίθηκε η χορήγηση του ποσού από τη Σύγκλητο της Ακαδημίας.

Χαίρω που η επίμοχθη προσπάθεια του *Παναγιώτη Κ. Τσούκα* αρχίζει να ευοδώνεται με την έκδοση του πρώτου τόμου των «Απάντων», και εύχομαι να ακολουθήσουν σύντομα οι επόμενοι. Η ως άνω δε σκέψη του Ιδρύματος αποτελεί εκδήλωση τιμής και ευγνωμοσύνης προς τον Νομοδιδάσκαλο για τη μεγάλη του συμβολή σε κρίσιμες φάσεις της ιστορίας του Έθνους.

Γεώργιος Μητσόπουλος
Ακαδημαϊκός

Η συγκέντρωση του έργου του Κωνσταντίνου Δ. Τριανταφυλλόπουλου σε ενιαία έκδοση συνιστά εκπλήρωση χρέους στη μνήμη του και μεγάλη συνεισφορά στα ελληνικά νομικά γράμματα.

Η απόφαση της Ακαδημίας Αθηνών να συμπεριλάβει το έργο στο εκδοτικό της πρόγραμμα και να χρηματοδοτήσει την έκδοσή του από κοινού με το Ίδρυμα Γαζή-Τριανταφυλλόπουλου, υπήρξε καθοριστική για την πραγματοποίηση της ιδέας. Ευχαριστούμε θερμά την Ακαδημία Αθηνών για τη συνεργασία αυτή.

Έχουμε τη βεβαιότητα ότι αν ζούσε σήμερα ο αείμνηστος Νίκος Γαζής, ο ιδρυτής και πρώτος Πρόεδρος του Ιδρύματος, θα εξέφραζε βαθειά ικανοποίηση για την αποκατάσταση και ανάδειξη του συνολικού έργου του μεγάλου Νομοδιδασκάλου, ο οποίος αποτέλεσε υπόδειγμα και για τη δική του δράση στον δημόσιο βίο της χώρας.

Τα «Άπαντα», η έκδοση των οποίων αρχίζει με τον παρόντα τόμο, θα δουν το φως της δημοσιότητας χάρη στον μόχθο του Παρέδρου του Συμβουλίου Επικρατείας κ. Παναγιώτη Κ. Τσούκα. Το Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος τον ευχαριστεί θερμά.

Γιάννης Π. Καραχοντζίτης

Πρόεδρος Δ. Σ.

Ιδρύματος Γαζή-Τριανταφυλλόπουλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I

Η έκδοση των Απάντων του Κωνσταντίνου Δ. Τριανταφυλλόπουλου, του «προς πάσαν κατεύθυνσιν ριζικού ανακαινιστού και αναθεμελιωτού της ελληνικής νομικής επιστήμης»¹, καιρός ήταν να επιχειρηθεί. Εκκρεμούσε από το 1951, όταν ο *Κωνσταντίνος Ι. Δημάκης* διαπίστωνε και προέτρεπε γράφοντας: «Είναι αδύνατο να έχει κανείς υπ' όψη του όλο το έργο του κ. Τριανταφυλλοπούλου, σκορπισμένο σε δυσεύρετα περιοδικά και εξαντλημένες εκδόσεις. Οι μαθητές του θα πρέπει να το συγκεντρώσουν και να το επανεκδώσουν. Αυτό θα είναι μια ελάχιστη εκδήλωση τιμής προς τον μεγάλο νομοδιδάσκαλο και μία υπηρεσία στη νομική επιστήμη της χώρας.»². Διαπίστωση και προτροπή που επανέλαβε ο *Αλέξανδρος Γ. Λιτζερόπουλος* το 1966: «... εκφράζεται και από της θέσεως ταύτης η ευχή, όπως καταστή δυνατή, εις προσεχές μέλλον, η έκδοσις των “Απάντων” του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου. Έκδοσις απαραίτητος, δεδομένου ότι το έργον του αποτελείται κατά το πλείστον εκ μικρών και μετρίας εκτάσεως μελετών, διασκορπισμένων εις ποικίλα περιοδικά ή και εφημερίδας, ως εκ τούτου δε συχνότατα είναι αύται δυσεύρετοι. Η συγκέντρωσις των εις ενιαίαν έκδοσιν θα τας καταστήσει ευκόλως προσιτάς εν τω συνόλω των και θα καταδείξη συγχρόνως το μέγεθος της πνευματικής του προσφοράς. Αν δε επροτάσσετο κατάλληλος κατατοπιστική εισαγωγή και συνωδύοντο αι μελέται υπό των απαραίτητων δια πολλές εξ αυτών διαφω-

1. *Η. Ι. Ζέπος*, σε: ΝοΒ 14(1966), 408 [=EEN 33(1966), 82, Νέα Εστία Μ' (1966), 401].

2. *Κ. Ι. Δημάκης*, σε: ΕΕργΔ 10(1951), 1091.

τιστικών σχολίων, τα “Άπαντα” αυτά θα απετέλουν πολύτιμον κληρονομίαν και προς τας επερχομένας γενεάς»³.

Το έργο του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, του «νομοδιδασκάλου που άφησε εποχή όσο λίγοι στη νεώτερη ελληνική ιστορία»⁴, εκφράζει την ενότητα του δικαίου και τη συνέχεια της νομικής επιστήμης⁵. Οι συμβολές του στην ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου, του βυζαντινού δικαίου, του δικαίου του υπόδουλου ελληνισμού, του δικαίου της ελληνικής επανάστασης και του ελληνικού δικαίου του 19^{ου} αιώνα αναδεικνύουν τη συνέχεια της νομικής επιστήμης. Η άνευ συμπλεγμάτων, ήτοι με κριτική μα και ευμενή προδιάθεση, συγκριτική δογματική έρευνα αλλοδαπών εννόμων τάξεων, την οποία αυτός καθιέρωσε στην ελληνική νομική σκέψη⁶, αναδεικνύει την ενότητα του δικαίου.

Ο Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος δεν απέφυγε ούτε τα μεγάλα προβλήματα της επιστήμης του⁷, ούτε τα κρίσιμα προβλήματα της κοινωνίας και της πολιτείας της εποχής του⁸. Στάθηκε μπροστά τους με «σκέψη ρωμαλέα και ευαίσθητη στις πιο λεπτές αποχρώσεις»⁹,

3. *Αλ. Γ. Λιτζερόπουλος*, σε: ΝοΒ 14(1966), 398. Η ανάγκη και το εξ αυτής σκόπιμο της συγκεντρώσεως του έργου του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου διαφάνεται στους *Αλ. Γ. Λιτζερόπουλο*, σε: ΝοΒ 7(1959), 1212 [=ΕΕΝ 26(1959), 925], *Π. Ν. Βαρελά*, σε: ΝοΒ 14(1966), 404 επ., *Κ. Δ. Τσάτσο*, σε: Νέον Δίκαιον 22(1966), 95, *Κ. Δ. Τσάτσο*, σε: Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 41(1966), 425 [= Νέον Δίκαιον 23(1967), 7], *Μ. Π. Μπερνίτσα*, σε: Φορολογική Δ/νη 5(1967), 18 [=ΕλλΔνη 47(2006), 1587], *Α. Α. Γαζή*, Γενικά Αρχαία του Αστικού Δικαίου, τχ. Α', Εισαγωγή, Αθήναι 1970, σελ. 21, υποσ. 18.

4. *Κ. Δ. Κεραμεύς*, σε: Αρμενόπουλος 30(1976), 697 και σε: *Κ. Δ. Κεραμεύς*, Νομικές Μελέτες II, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1994, σελ. 1064.

5. *Χ. Φραγκίστας*, σε: ΝοΒ 7(1959), 1217 επ.

6. *Α. Α. Γαζής*, όπ.π. (υποσ. 2), σελ. 21· πρβλ. *Κ. Δ. Κεραμεύς*, Το συγκριτικό δίκαιο στην σημερινή και την αυριανή Ελλάδα, σε: ΕλλΔνη (1995), 1212 και σε: *Κ. Δ. Κεραμεύς*, Νομικές Μελέτες IV, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2006, σελ. 996.

7. *Π. Ι. Ζέπος*, σε: ΝοΒ 14(1966), 4 [=ΕΕΝ 33(1966), 82, Νέα Εστία Μ'(1966), 402].

8. *Κ. Δ. Τσάτσος*, σε: Νέα Εστία Μ'(1966), 400.

9. *Κ. Δ. Τσάτσος*, όπ.π. (υποσ. 8).

χωρίς να χάνει «... ποτέ από τα μάτια του τη λογική δομή του αντικειμένου του, εξ αιτίας της αιτιώδους ανάλυσής του εν χρόνω, ούτε το αέναο γίγνεσθαι του αντικειμένου του, εξ αιτίας της ακινησίας της κατ' ιδέαν θεμελίωσής του...»¹⁰. Τα αντιμετώπισε σε μικρές ή μετρίως εκτάσεως μελέτες, «πλήρεις όμως πρωτοτυπίας και πνεύματος εκλεπτυσμένου, αίτινες δικαίως κατατάσσονται εις τον πραγματικόν θησαυρόν, τον οποίον έχει συγκεντρώσει μέχρι σήμερον η Ελληνική νομική επιστήμη...»¹¹, καθώς «φέρουν τη σφραγίδα της μεγαλοφυΐας»¹² και μαρτυρούν «την άσβεστον δίψαν πραγματώσεως της “ιδέας του δικαίου”, με την ευρείαν αντίληψιν περί ερμηνείας προς εντελεστέραν ικανοποίησιν, πέραν πάσης τυπικολογίας, των αναγκών της κοινωνικής ζωής...»¹³.

Ο Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «...δεν ήτο εκ των ανθρώπων εκείνων, οι οποίοι αποφασίζουν να υποβάλουν εαυτούς εις την σκληράν πειθαρχίαν της συμέτρου και εν ανάγκη συνοπτικής αντιμετώπισεως όλων των θεμάτων ενός κλάδου, έστω και εκείνων τα οποία δεν τους ελκύουν, ώστε εντός βραχείας σχετικώς χρόνου να δυνηθούν να εμφανίσουν έν γενικόν συστηματικόν σύγγραμμα. Εκλεκτικός πάντοτε εις την εργασίαν του, εστρέφετο μόνον προς θέματα τα οποία ηδύνατο να τον θέλξουν και διά τα οποία ησθάνετο ότι είχε κάτι το νέον και το σημαντικόν να προσφέρει»¹⁴. Τον Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο «... δεν είλκυσε η σύνθεσις και η κατάταξις και η συστηματική επεξεργασία του υλικού της επιστήμης του. Η τούτη σύνθεσις και συστηματική κατάταξις είναι μεν απαραίτητος και λυσιτελής, δεν εμφανίζει όμως πάντοτε την γοητευτικήν διά τον αληθή επιστήμονα ανησυχίαν. Μαγνήτης του (...) υπήρξεν, ούτω, μάλλον το άδηλον και άγνωστον, ακόμη και το ασαφές, το οποίον ως πρωτοπόρος εξερευνητής με ορμήν απεδέχετο να ανιχνεύση»¹⁵.

10. Κ. Δ. Τσάτσος, όπ.π. (υποσ. 8).

11. Η. Ι. Ζέπος, όπ.π. (υποσ. 7).

12. Η. Ν. Βαρελάς, σε: όπ.π. (υποσ. 3), 404

13. Αλ. Γ. Διτζερόπουλος, σε: ΝοΒ 14(1966), 393.

14. Αλ. Γ. Διτζερόπουλος, σε: όπ.π. (υποσ. 13).

15. Η. Ι. Ζέπος, όπ.π. (υποσ. 7). Πρβλ. Κ. Ι. Δημάκης, όπ.π. (υποσ. 2), 1091.

Στον Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο «... εκπλήσσεται τις διά την ποικιλίαν των θεμάτων που τον απασχολούν. Συνεχώς πραγματεύεται νέα προβλήματα διευρύνων τον κύκλον της ελληνικής νομικής επιστήμης. Η συνεχής αυτή επέκτασις εις νέα εδάφη, η ροπή να επιλαμβάνεται του ανά πάσαν ώραν καινοφανούς, εξηγούν και την διασποράν των μελετών του και της συγγραφικής του δραστηριότητος»¹⁶. Ο Κωνσταντίνος Δ. Τσάτσος, ανασκοπώντας την ιστορία της νομικής επιστήμης των τελευταίων εκατό ετών, διακρίνει τους «μεγάλους συγγραφείς νομικών έργων» σε δύο κατηγορίες και σε μία από αυτές εντάσσει τον Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο και τα έργα του. Ο Κ. Δ. Τσάτσος γράφει: «Ανασκοπώντας την ιστορίαν της νομικής επιστήμης των τελευταίων τουλάχιστον εκατόν ετών, θα ηδυνάμεθα τους μεγάλους συγγραφείς νομικών έργων να διακρίνωμεν εις δύο κατηγορίας. Η πρώτη αποτελείται από αυτούς τους οποίους θα έπρεπε να χαρακτηρίσωμεν ως “συνθετικά πνεύματα”, άτινα διά των έργων των συνενώνουν και συγκεφαλαιώνουν, κατά τρόπον οργανικώς πλήρη και άρτιον, εις συστηματικήν ενότητα, τα επιτεύγματα ενός κλάδου του δικαίου. Εις τα έργα αυτά προσφεύγομεν, βέβαιοι ότι θα εύρωμεν ό,τι έχει περί του κλάδου διδαχθή, ολόκληρον την καθιερωμένην γνώσιν, εν ιδεώδει τάξει συντεταγμένην. Κλασσικόν παράδειγμα τοιούτου συγγραφέως είναι ο Windscheid, το λαμπρόν τούτο αποκορύφωμα του Πανδεκτισμού. Η δευτέρα κατηγορία αποτελείται από αυτούς τους οποίους θα έπρεπε να ονομάσωμεν τα “ρηξικέλευθα πνεύματα”. Είναι οι θηρευταί των νέων προβλημάτων, οι σημαιοφόροι των νέων ιδεών, οι εξερευνηταί νέων περιοχών, εις τας οποίας έως τότε δεν είχε πατήσει η νομική επιστήμη. Ούτε εις άρτια και πλήρη συστήματα αυτοί αποβλέπουν, ούτε δύνανται εις αυτά να αποβλέπουν, διότι τους παρασύρει το πάθος του νέου, του μέχρις αυτών απροσίτου, η σαγήνη της πάλης προς τας δυσχερείας τας οποίας δεν είχε κατορθώσει να δαμάση η προ αυτών νομική σκέψις. Αγωνιζόμενοι εις πολλά μέτωπα, ευθύς ως λύσουν τα δυσκολώτερα προβλήματα εις το εν εξ αυτών, στρέφονται προς άλλο. Μένουν ως εκ τούτου συνήθως τα έργα των ημι-

16. Κ. Δ. Τσάτσος, σε: Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 41(1966), σελ. 425 [= Νέον Δίκαιον 23(1967), 7].

τελή ή έχουν αποσπασματικόν χαρακτήρα ή και αποτελούν σκιαγραφήματα περιέχοντα βασικάς τινας γραμμάς. Κλασσικά παραδείγματα συγγραφέων της τοιαύτης κατηγορίας είναι ο Jhering και εις άλλην κλίμακα ο Rümelin. Εις τα έργα των συγγραφέων της πρώτης κατηγορίας καταφεύγει ο δικηγόρος και ο δικαστής διά να εύρη εν ασφαλεία την λύσιν των τρεχόντων ζητημάτων. Εις αυτά και ο θέλων να διδαχθή ένα κλάδον της νομικής επιστήμης. Τα έργα των συγγραφέων της δευτέρας κατηγορίας χρησιμεύουν εις εκείνους οι οποίοι θέλουν είτε να λύσουν τα μη τρέχοντα, τα ακραία προβλήματα, είτε να κατακτήσουν το βάθος αυτών και τας λεπτεπιλέπτους αυτών αποχρώσεις. Είναι έργα ακριτικά, διά τους ολίγους και εκλεκτούς, έργα διά τους πρωτοπορούντας.

Τα έργα του Τριανταφυλλοπούλου ανήκουν εις την δευτέραν αυτήν κατηγορίαν»¹⁷.

II

Η προσπάθεια συγκεντρώσεως του έργου του Κ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου δεν συνάντησε προβλήματα σαν εκείνα που συναντούν όσοι επιχειρούν να συγκεντρώσουν το έργο μορφών –συνήθως– της λογοτεχνίας. Δεν χρειάσθηκε να ταυτοποιηθούν κείμενα, ανυπογράφως ή ψευδωνύμως δημοσιευμένα, δια της συγκρίσεως και παραβολής τους με άλλα ενυπόγραφα του Κ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου ή άλλων συγχρόνων του, ούτε χρειάσθηκε να αντιγραφούν χειρόγραφα του, να χρονολογηθούν και να ενταχθούν στο υπόλοιπο ταυτοποιημένο και χρονολογημένο έργο του. Τίποτα από αυτά, αφού διέθετα μίαν εδραία, ασφαλή βάση να ξεκινήσω: τον εργογραφικό κατάλογο που δημοσιεύθηκε στον τιμητικό τόμο του Κ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου¹⁸, το 1959, και ο οποίος ενημερώθηκε από τον Αλέξανδρο

17. Κ. Δ. Τσάτσος, όπ.π (υποσ. 16)

18. Στον εργογραφικό κατάλογο του τιμητικού τόμου είχε ενσωματωθεί αυτούσιος ο εργογραφικός κατάλογος που είχε δημοσιεύσει η Εφημερίς Ελληνικής

Λιτζερόπουλο, το 1966, με ό,τι ο Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος δημοσίευσε μέχρι τον θάνατό του, τον Φεβρουάριο του 1966¹⁹. Ο κατάλογος αυτός –η απουσία του οποίου θα καθιστούσε την έκδοση των Απάντων ιδιαιτέρως δυσχερή– έπρεπε, βεβαίως, να ελεγχθεί ως προς την πληρότητα και την ακρίβειά του. Για τον σκοπό αυτόν άρχισα από την αναζήτηση των πρώτων δημοσιεύσεων και προχώρησα στον έλεγχο της ακρίβειας της καταχωρίσεως κάθε μιας από αυτές στον εργογραφικό κατάλογο του τιμητικού τόμου.

Από τον έλεγχο προέκυψαν ανακρίβειες, οι οποίες πάντως δεν θα εμπόδιζαν την ευχερή και ασφαλή αναζήτηση του δημοσιεύματος. Προέκυψαν όμως και παραλείψεις, μερικές από τις οποίες σημαντικές. Κατεβλήθη προσπάθεια να αποκατασταθούν. Έτσι, σε νέο εργογραφικό κατάλογο (ο οποίος θα δημοσιευθεί στον τελευταίο τόμο των Απάντων), θα καταχωρισθούν, επιπλέον εκείνων του τιμητικού τόμου, και τα μέχρι σήμερα αθησαύριστα δημοσιεύματα. Επίσης, αν ένα κείμενο έχει δημοσιευθεί περισσότερες φορές, τότε, επιπλέον εκείνης ή εκείνων του εργογραφικού καταλόγου του τιμητικού τόμου, θα καταγραφούν και οι επίλοιπες, νεοφανείς δημοσιεύσεις του.

και Αλλοδαπής Νομολογίας στον 62° (1943) τόμο της (σελ. 1-11). Ο κατάλογος αυτός επεγράφετο «Αφιερύεται εις τον Κωνσταντίνον Τριανταφυλλόπουλον» και συνοδεύετο από το ακόλουθο κείμενο: «Ο Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος συμπληρώνει εφέτος εικοσιπενταετίαν πανεπιστημιακής καθηγητικής δράσεως. Η “Εφημερίς Ελληνικής και Αλλοδαπής Νομολογίας”, η οποία κατά το έτος 1905 εδημοσίευσε την πρώτην ελληνιστί διατριβήν του και την οποία έκτοτε τακτικώς ετίμησε και τιμά διά της συνεργασίας του ο διαπρεπής νομοδιδάσκαλος, αφιερώνει εις αυτόν τον παρόντα εξηκοστόν δεύτερον τόμον της.»

19. Σε ΝοΒ 14(1966), 397, υπό τον τίτλο «Εργασίαι Κ. Τριανταφυλλοπούλου δημοσιευθείσαι από του 1959 μέχρι του θανάτου του».

III

Ποια δημοσιεύματα του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου είναι ενδε-
δειγμένο να περιληφθούν στα Άπαντα; Μόνο τα «νομικά», με την
έστω ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου –μονογραφίες, εγχειρίδια,
μελέτες, ανακοινώσεις, σχόλια στη νομολογία, γνωμοδοτήσεις, συμ-
βολές στο νομοθετικό και δικαιοδοτικό έργο, εισηγήσεις σε εκλε-
κτορικά όργανα της Νομικής Σχολής Αθηνών και δημόσια νομικά
διαγωνίσματα της εποχής, παρουσιάσεις και κριτικές νομικών βι-
βλίων, κείμενα εισαγωγικά σε νομικές μονογραφίες, επιστολές στον
νομικό Τύπο, παρεμβάσεις στη νομικοπολιτική επικαιρότητα, επι-
κήδαιοι, νεκρολογίες, προσφωνήσεις νομικών προσωπικοτήτων; Ή
και «τα άλλα», τα «μη νομικά» δημοσιεύματα, που καμιά ή έμμε-
ση μόνο σχέση έχουν με τη νομική επιστήμη, τη δικαιοσύνη, τη δι-
κηγορία και τους νομικούς –μεταφράσεις κειμένων πολιτικού στο-
χασμού, συνεντεύξεις γενικότερου περιεχομένου, άρθρα πολιτικού
χαρακτήρα, δηλώσεις στον Τύπο επί ζητημάτων της πολιτικής επι-
καιρότητας, επιστολές στον μη νομικό Τύπο, παρουσιάσεις και κρι-
τικές μη νομικών βιβλίων, επικήδαιοι, νεκρολογίες και προσφωνή-
σεις μη νομικών προσωπικοτήτων; Το κριτήριο της επιλογής το
αναζήτησα και εν πολλοίς το βρήκα στον εργογραφικό κατάλογο
του τιμητικού τόμου· κατάλογο, τον οποίο, αν δεν συνέταξε ο ίδιος
ο Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, σίγουρα ανέκρινε. Με την πεποίθηση
ότι ο εργογραφικός αυτός κατάλογος μαρτυρεί και υποδεικνύει αυ-
τά που ο Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος έκρινε ότι συνιστούν την εν
γένει –όπου και όπως εκδηλώθηκε– δράση του ως νομικού, πανεπι-
στημιακού δασκάλου, διανοουμένου και πολίτη της εποχής του,
έκρινα ορθό, τα Άπαντα να περιλάβουν κάθε κείμενο –τουτέστιν κά-
θε είδος κειμένου– που μνημονεύεται στον εργογραφικό κατάλογο
του τιμητικού τόμου, καθώς και όλα τα κείμενα, με τα οποία ο κα-
τάλογος αυτός συμπληρώθηκε και ενημερώθηκε μέχρι σήμερα.

Μήπως, όμως, ό,τι δεν περιελήφθη στον εργογραφικό κατάλογο
του τιμητικού τόμου αποκλείσθηκε ενσυνείδητα, ώστε να μην είναι
δεοντολογικά ορθό να περιληφθεί στα Άπαντα; Η απάντηση στο
πρώτο ερώτημα δεν μπορεί παρά να είναι εικοτολογική και πάντως

μόνο εν μέρει σημαντική για την απάντηση στο δεύτερο. Εν πάση περιπτώσει, τα παραλειφθέντα έργα δεν φαίνεται να αποκλείστηκαν ενσυνείδητα από τον εργογραφικό κατάλογο του τιμητικού τόμου. Κανένα από αυτά δεν διαθέτει χαρακτηριστικά που να δικαιολογούν τη σκέψη αυτή. Αντιθέτως, μερικά είναι τόσο σημαντικά, ώστε αναρωτιέται κανείς πώς έγινε και παρελείφθησαν. Αναφέρω δύο παραδείγματα. Πρώτο, τα πολλαπλώς –εξ επόψεως κοινωνικής, νομοθετικής, πολιτικής, νομικής δογματικής, νομοτεχνικής και νομικής μεθοδολογίας– σημαντικά κείμενα (: σχέδιο νόμου, εισηγητική έκθεση, νομική δογματική μελέτη) «περί των λόγων του διαζυγίου και συνεπειών τινών αυτού (Ν. 2228/1918)»²⁰. Δεύτερο, «Το Ελληνικόν Ιδιωτικόν Δίκαιον κατά τον δέκατον ένατον αιώνα»²¹.

Περαιτέρω, στα Άπαντα θα περιληφθούν κείμενα, τα οποία, σύμφωνα με τα ενυπάρχοντα στον εργογραφικό κατάλογο του τιμητικού τόμου κριτήρια, δεν θα είχαν θέση στις σελίδες τους. Τα αναφέρω: Οι ανακοινώσεις του ως Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος ενώπιον του Γενικού (Διοικητικού) Συμβουλίου της στις 29 Νοεμβρίου του 1944, όπως κατεγράφησαν στα πρακτικά. Η εμπάρτυρη κατάθεσή του ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου Δωσιλόγων στις 14.3.1945, όπως κατεγράφη από δημοσιογράφους που παρακολούθησαν τη δίκη των επί Κατοχής Πρωθυπουργών και Υπουργών. Το κείμενο του Αστικού Κώδικα του 1945, του Εισαγωγικού του Νόμου και της Εισηγητικής του Έκθεσης, όπως αυτά δημοσιεύθηκαν επισήμως σε έκδοση του Εθνικού Τυπογραφείου.

Επειδή η δράση του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου υπήρξε πολυσχιδής και το πνεύμα του πολυμερές, έκρινα πως στα Άπαντα αξίζει να περιληφθεί κάθε κείμενο –ακόμα και το πιο μικρό και το φαινομενικά ασήμαντο– που προήλθε από τη γραφίδα του. Κάθε ένα έχει ή μπορεί να αποκτήσει τη σημασία του για όποιον θέλει να

20. Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, α' έκδοσις, Αθήναι 1918, β' έκδοσις, Αθήναι 1919 και σε: Νόμος 2228 περί διαζυγίου, Βιβλιοπωλείον Γ. Βασιλείου, Αθήναι 1924

21. Τύποις Ι. Χατζηιωάννου, Αθήναι 1924 (ανατύπωσης εκ του Γ' Τόμου "Επιστήμαι" του Πανελληνίου Λευκώματος της Εθνικής Εκατονταετηρίδος).

γνωρίσει την προσωπικότητα και να ερευνήσει την εποχή μιάς από τις εμβληματικές νομικές μορφές της Ελλάδος – μορφή, που μαζί με τον *Αλέξανδρο Σβόλο* και τον *Θρασύβουλο Πετιμεζά*, δημιούργησε έναν νέο τύπο πανεπιστημιακού δασκάλου στη νομική μας παράδοση.

IV

Ένα από τα βασικά ζητήματα –ίσως το πιο βασικό– που έπρεπε να αντιμετωπιστεί για την έκδοση των *Απάντων* ήταν τεχνικό. Εκ νέου στοιχειοθέτηση ή φωτομηχανική αναπαραγωγή των κειμένων; Κατ' αρχάς, διερευνήθηκε η πρώτη δυνατότητα. Δεν απαιτήθηκε πολύς χρόνος για να εγκαταλειφθεί. Τα προβλήματα που εμφάνιζε ήταν μεγάλα. Το τεράστιο οικονομικό κόστος και ο ανυπολόγιστα πολύς χρόνος που απαιτούσε, καθιστούσαν αβέβαιη όχι μόνο την ποιότητα αλλά και αυτήν ακόμα την ολοκλήρωση της εκδόσεως. Αβεβαιότητα, την οποία θα επέτεινε η αδυναμία επιλύσεως ενός άλλου προβλήματος, της ευρέσεως, δηλαδή, διορθωτή τυπογραφικών δοκιμίων, ο οποίος θα μπορούσε να «δαμάσει» κείμενα χιλιάδων σελίδων, γραμμένα με τόνους και πνεύματα, σε καθαρεύουσα γλώσσα, πλήρη νομικών όρων, ξενόγλωσσων λέξεων και ονοματεπωνύμων, ενίοτε δε και χωρίων λατινόγλωσσων κειμένων (διορθωτές τυπογραφικών δοκιμίων, που είναι εξειδικευμένοι σε απαιτητικά κείμενα όπως τα εν λόγω, δεν πλεονάζουν στην Ελλάδα!). Δεν απέμενε παρά η δεύτερη δυνατότητα, η φωτομηχανική ανατύπωση. Αυτή, εν τέλει, υιοθετήθηκε όχι μόνο γιατί «απέμενε», αλλά και για τα πλεονεκτήματα που εμφάνιζε. Πλεονεκτήματα, τα οποία θα δικαιολογούσαν την άνευ ετέρου επιλογή της εξ αρχής, όπως εγκαίρως μου είχαν υποδείξει οι *Κωνσταντίνος Πιτσάκης* και *Σπύρος Τρωιάνος*. Ποια είναι αυτά: η ταχεία και ασφαλής –ήτοι άνευ λαθών, πέραν της αναπόφευκτης επαναλήψεως των τυπογραφικών λαθών του πρωτοτύπου– εξεικόνιση του κειμένου. Επιπλέον, η διατήρηση της αριθμώσεως των σελίδων της πρώτης δημοσιεύσεως, ώστε

από αυτές να είναι ευχερής η αναγωγή στις σελίδες των Απάντων.

Παρά τα πλεονεκτήματά της, όμως, η φωτομηχανική αναπαραγωγή έχει τις δυσκολίες της και τις παγίδες της. Έπρεπε να αντιμετωπισθούν οι πρώτες και να αποφευχθούν οι δεύτερες. Αμφότερα κατέστησαν εφικτά στην τυπογραφική μονάδα της «Γ. Αργυρόπουλος Ε.Π.Ε.», χάρη στη δεξιότητα της *Σοφίας Αργυροπούλου* και των συνεργατών της. Προσοχή για το αλάνθαστο, φροντίδα για τη λεπτομέρεια και ευφάνταστες προτάσεις για το βέλτιστο: επαγγελματικές αρετές («τυπωμένες» και «δεμένες») στον ανά χειράς τόμο, σε κάθε σελίδα του οποίου είναι φανερές. Όταν δεν είναι φανερές, πρόκειται για τις περιπτώσεις που η τυπογραφική ποιότητα του πρωτοτύπου δεν επέτρεπε αποτέλεσμα καλύτερο από το κατορθωμένο, όπως π.χ. στη φωτομηχανική αναπαραγωγή της γ' εκδόσεως του «Ενοχικού Δικαίου», που είχε τυπωθεί υπό τις αντίξοες συνθήκες του 1945.

V

Τα Άπαντα του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου θα εκταθούν σε έξι τόμους. Ο ανά χειράς, πρώτος, περιλαμβάνει δύο μονογραφίες (1907, 1912), ένα εγχειρίδιο (1926), δύο «πανεπιστημιακές παραδόσεις» [1940, 1943(;)], καθώς επίσης το «Ενοχικόν Δίκαιον» και στις τρεις εκδόσεις του (1933, 1938, 1943). Η δημοσίευση του «Ενοχικού» σε κάθε του έκδοση δικαιολογείται από το γεγονός ότι κάθε μια διαφέρει, εν μέρει έστω, από την άλλη και στη βιβλιογραφία επί του ενοχικού δικαίου του (ισχύοντος) Αστικού Κώδικα απαντούν παραπομπές είτε και στις δύο είτε και στις τρεις²².

22. Βλ. ενδεικτικώς: Α. Α. Γαζής, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ιδιωτικό δίκαιο, σε: ΝοΒ 35(1987), 874, υποσ. 59 και σε: Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, (επιμέλεια: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ), έκδοση β', Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ. 59, υποσ. 59

VI

Εν συνεχεία των ανωτέρω, δεν είναι πρόωρη μία, έστω αδρομερής και πάντως όχι δεσμευτική, περιγραφή των περιεχομένων των επόμενων τόμων. Σε κάθε έναν από αυτούς θα προτάσσει εισαγωγή που θα περιέχει εξηγήσεις και διευκρινίσεις περί την επιλογή, κατάταξη και εν γένει εμφάνιση της ύλης του τόμου. Συγκεκριμένα, στον δεύτερο τόμο θα περιληφθούν μελέτες, άρθρα, διαλέξεις, επιστημονικές ανακοινώσεις, ένα δικανικό κείμενο και μία συμβολή στο δικαιοδοτικό έργο· στον τρίτο γνωμοδοτήσεις· στον τέταρτο και τον πέμπτο συμβολές στο νομοθετικό έργο (σχέδια νόμου, εισηγητικές εκθέσεις επ' αυτών, αποσπάσματα από τα πρακτικά της Συντακτικής και της Αναθεωρητικής Επιτροπής του νυν ισχύοντος Αστικού Κώδικα, καθώς επίσης το κείμενο του Ελληνικού Αστικού Κώδικα του 1945 και του Εισαγωγικού του Νόμου). Στον έκτο τόμο όλα τα επίλοιπα, ποικιλόμορφα και ετεροειδή «μη νομικά» κείμενα (ανακοινώσεις στην Ακαδημία μη νομικού περιεχομένου, προσφωνήσεις, νεκρολογίες, επικήδειοι, αρθρογραφία πολιτικού περιεχομένου, δημοσιευθείσες παρεμβάσεις στην νομικοπολιτική επικαιρότητα, μεταφράσεις, συνεντεύξεις, επιστολές δημοσιευθείσες στον νομικό και μη Τύπο, παρουσιάσεις και κριτικές νομικών και μη βιβλίων, «επίσημα» κείμενα κ.λπ.). Επίσης στον τελευταίο τόμο θα δημοσιευθεί ο συγκεντρωτικός πίνακας περιεχομένων, ο «οριστικός» κατάλογος των έργων και ο «οριστικός» κατάλογος της βιβλιογραφίας περί τη ζωή και τη δράση του του Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου.

και Μιχ. Π. Σταθόπουλος, Γενικό Ενοχικό Δίκαιο, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2004, σελ. XVIII. Βλ. και Κ. Δ. Κεραμεύς. Το συγκριτικό δίκαιο στη σημερινή και στην αυριανή Ελλάδα, σε: ΕλλΔνη 36 (1995), 1209 επ. (1212) [= Κ. Δ. Κεραμεύς, Νομικές Μελέτες IV, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σελ. 991 επ. (996)].

VII

Τέλος, δεν παρέλκει να λεχθεί ότι ενός εκάστου κειμένου των Απάντων δεν προτάσσονται «διαφωτιστικά σχόλια», και τούτο διότι το αντίθετο ευρίσκεται πέραν των επιδιώξεων του γράφοντος.

Καρπενήσι, Δεκέμβριος 2007

Παναγιώτης Κ. Τσούκας
Πάρεδρος
του Συμβουλίου της Επικρατείας

